

ФІЛОСОФІЯ ВЛАСНОСТІ І ПОЛІТИКА ПРИСВОЄННЯ

Світ неоднаково доступний людям. Одним з основних засобів керування доступністю речей і ідей є власність. За допомогою цього засобу розширюється доступ одних суб'єктів і обмежується доступ інших до спеціально обговорених в законах об'єктів. Історичний сенс самого консервативного засобу соціального управління – протистояння спонтанної анархії. Спочатку недоступність родючої землі й інших природних ресурсів, потім недоступність ринків сировини і збуту готової продукції штовхали людей у хаос нескінченних соціальних конфліктів. Власність стала не тільки самим найдійовішим засобом подолання анархії, але і символом правого крила політичних партій. Таким чином, саме консерватори і анархісти наповнюють категорію власності політичним значенням.

“Власність – це економічна категорія, яка виявляється у відносинах між людьми з приводу матеріальних благ”, – вважає професор права В.І. Семчик. “Іншими словами – це належність у певному суспільстві матеріальних благ певній фізичній чи юридичній особі. При цьому, для однієї особи належні їй матеріальні блага будуть “своїми”, а для іншої “чужими”[1]. Таке розуміння власності також політизоване, тому що поняття «свій» – «чужий» неминуче трансформується в альтернативу «переможець» – «переможений», що лежить в основі політичної конструкції соціальної реальності. Економічний простір конструюється лише в рамках нормативної альтернативи «вигідний» – «невигідний» і руйнується імперативом «переможців»[2].

Але якщо правознавець В.І. Семчик бачить у власності економічний зміст, то деякі економісти – правовий. Наприклад, російські економісти В. В. Бандурін, В. Ю. Кузнецов в своїй монографії “Управление федеральной

собственностью в условиях переходной экономики”, стверджують, що “...поняття власності насамперед є юридичним і характеризує визначений перелік прав стосовно окремих елементів національного багатства”[3]. Аргументують вони свою точку зору тим, що процес присвоєння суб'єктом національного багатства “... закріплюється в системі юридичних норм, що у даний час розглядають право власності в триєдності володіння, розпорядження і користування”. При такому підході ігноруються розходження між власністю і присвоєнням.

Особливо цікавий підхід до власності в німецькій історичній школі політичної економії, що представлена такими іменами, як В. Рошер (1817-1894), Б. Гільдебранд (1812-1878), К. Кніс (1821-1898). Соціологічний аспект їхнього економічного вчення значно перевершує соціальний зміст власності їхній широко відомого одиолітка і земляка К. Маркса (1818-1883), якого Р. Арон називав “економістом, що прагне бути соціологом”. Один з п'яти принципів німецької історичної школи – “нормативізм”, стверджує політичну економію не як “природне вчення людського егоїзму”, а як “науку моральну” [4].

Дійсно, якщо за допомогою власності розширюється доступ до об'єктів діяльності одних суб'єктів, то обов'язково обмежується доступ інших суб'єктів. За обмеженням одними суб'єктами доступності речей і ідей іншими суб'єктами виявляється не тільки політичне, економічне або юридичне тлумачення категорії “власність”, але і моральний зміст. Зрозуміло, що обмежуючи доступність інших суб'єктів до об'єктів за допомогою власності, власник або ті, що розпоряджаються об'єктом, беруть на себе моральне зобов'язання перед іншими членами суспільства в більш ефективному присвоєнні даного об'єкта.

Не випадково, що саме в Основному законі Федеративної республіки Німеччини від 23 травня 1949 року в статті 14, пункт 2, говориться: «Власність зобов'язує. Користування нею повинно одночасно служити загальному благу». Акценту на моральний бік власності немає в Конституціях США, Японії, Конституційних актах Великобританії і подібних документах інших країн [5].

Виятком є лише Конституція України. Стаття 13 Конституції України буквально повторює положення німецької: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству» [6]. Тут є високий пафос, але є і небезпека сліпої імітації фрази.

Безумовно, поняття "власність" зобов'язана використовуватися в політичній, економічній, юридичній і соціологічній науках, але не може продуктивно розроблятися в рамках ні однієї з них. У кожній науці представленій лише один із фрагментів цього найважливішого поняття. Для практичного використання цього поняття в керуванні суспільними процесами необхідна його цілісна реконструкція [7] з безлічі окремих політичних, економічних і соціальних фрагментів. Якщо власність здатна в цілому відтворювати всебічний спосіб взаємодії людини зі світом, то її статус – філософська категорія.

Адекватна реконструкція взаємодії людини зі світом не може обійтися без обрахування різниці між поняттями "власність" та "право власності". Якщо власність – це належність певній фізичній чи юридичній особі матеріальних благ і продуктів інтелекту, то право власності – основний засіб керування доступністю речей в соціальному контексті. Тобто за цими двома поняттями ховаються два різних об'єкти. В першому випадку – все різноманіття відношень власника і його власності, в іншому – доступність суб'єктів діяльності до власності. Поняття власності значно ширше поняття права власності. Воно детерміновано лише поняттям «власник». Право власності детерміновано двома поняттями: «власник» і «суб'єкт діяльності». Узгодження рівнів доступності суб'єктів права: «власника» та інших «суб'єктів діяльності» до власності – є об'єктом права.

Право власності – продукт ясного усвідомлення неефективності безпосереднього управління відношеннями між власником і власністю. Це продукт викликаний до життя епохою великого обгородження в Англії, епохою прийняття різного роду білей і хартій, епохою переходу від феодальних відносин до буржуазних. Хоча з точки зору Л. де Алессі в США розвиток приватної власності в період освоєння Дикого Заходу гальмувався відсутністю технічних засобів захисту прав

власника – колючого дроту [8]. В будь-якому випадку вже давно є безперечним, що ніхто крім самого власника не може до кінця зрозуміти і оцінити ефективність процесу присвоєння. Хто, крім власника, до кінця зацікавлений в максимальній ефективності присвоєння? Однак ефективний господар, рано чи пізно відчуває потребу в поширенні границь своєї власності. При цьому він виступає не як власник, а як суб'єкт діяльності. Зрозуміло, що чим швидше він зможе розширити свою власність, тим ефективніше буде працювати вся суспільна система.

На шляху ефективного господаря, який розвиває свої ресурси, знаходяться менш успішні власники і повні банкрути, чий інтереси право власності захищає незважаючи на явні втрати для суспільства. Сподіватися, що ринок сам вирішить на користь найсильнішого – наївно. Для цього, можливо, буде потрібно життя декількох поколінь. Очевидно, що з метою допомоги успішним власникам необхідні посередники по запровадженню механізмів, спрямованих на покращання ефективності використання різних форм власності. Це насамперед: агентства з питань банкрутства, агентства з нерухомості, з аналізу, прогнозуванню і проектуванню, по захисту авторських прав. Все ці структури, поряд з власниками та іншими суб'єктами господарської діяльності зобов'язані скластися в єдину взаємодіючу систему суспільного управління власністю.

Передача власності з однієї форми в іншу або від одного власника іншому без ефективної законодавчої бази рівносильна поверненню в період феодалізму. Кордони власності із гарантій для національних чи міжнародних інвестиційних компаній та підприємств легко перетворюються в перешкоду темпам економічного або соціального розвитку. При таких умовах промислові підприємства стануть більше нагадувати напівкустарні цехи, навчальні заклади – сімейні пансіони, регіони країни – феодальні вотчини, знизивши рівень життя до середньовічного. Достатньою ефективною законодавчою базою можна вважати тільки при наявності ефективно заданих понять: «власність», «власник», «форми присвоєння», «право власності».

Неприйнятним є неправомірне роздування кількості понять або крайнє розширення їх тлумачення. Наприклад, найбільш «повне» визначення права власності, що було запропоновано англійським юристом А. Оноре, включає 11 елементів:

- 1) право володіння, тобто виняткового фізичного контролю над річчю;
- 2) право користування, тобто особистого використання речі;
- 3) право управління, тобто рішення, як і ким річ може бути використана;
- 4) право на доход, тобто на блага, що виникають від попереднього особистого користування річчю чи від дозволу іншою людиною користатися нею (іншими словами - право присвоєння);
- 5) право на "капітальну вартість" речі, що припускає право на відчуження, споживання, розтринькування, зміну чи знищення речі;
- 6) право на безпеку, тобто імунітет від експропріації;
- 7) право на перехід речі в спадщину чи за заповітом;
- 8) безстроковість;
- 9) заборона шкідливого використання, або обов'язок утримуватися від використання речі шкідливим для інших способом;
- 10) відповідальність у виді стягнення, тобто можливість відібрання речі на сплату боргу;
- 11) залишковий характер, тобто чекання "природного" повернення переданих кому-небудь правомочності після закінчення терміну передачі або у випадку втрати нею сили по будь-якій іншій причині" [9].

Намагаючись дати максимально повне визначення власності, англійський юрист не помітив те, що було виявлено американським філософом Л. Беккером. Одинадцять елементів А. Оноре дають величезну кількість комбінацій, що виходять за обсяг поняття «власність». Такими можуть бути визнані право на "капітальну вартість", взяте як окремо, так у комбінації з іншими елементами; будь-яка пара з перших чотирьох елементів (право володіння, право користування, право керування і право

на доход) з додаванням до неї права на безпеку і т.д. У всякому разі один з перших п'яти елементів обов'язково повинен бути присутнім у зв'язуванні, що могла б скласти право власності. Але навіть при цих застереженнях число осмислених сполучень виявляється дорівнює 1,5 тисячі, а якщо врахувати їхнє варіювання по суб'єктах і об'єктах права, розмаїтість форм власності стає «різноманітним до нескінченності» [10].

Ще більш безглуздо введення такого поняття як «об'єкт власності». Поняття об'єкта - наукова абстракція, що припускає існування чогось за межами людського суб'єктивізму або примх. В відношенні власності - це лінгвістичний, логічний і прагматичний нонсенс. Власник обожає, боготворить, пускається на явні шаленості заради своєї власності. Без цього він не власник, а партнер або ще гірше - гнобитель. В крайньому випадку, використовуючи поняття «об'єкт власності», необхідно показати його принципові відмінності від поняття «власність», поняття «суб'єкт власності», від поняття «власник».

Ще більш заплутує ситуацію поняття «об'єкт права власності». В.І. Семчик в своїй роботі "Право власності за Конституцією України" констатує: "За законодавством колишнього СРСР об'єкти права власності визначались за виробничими та іншими економічними ознаками. До них відносились, наприклад основні та оборотні фонди, готова продукція, обігові засоби, спеціальні фонди, фонди капітальних вкладень. Право особистої власності громадян обмежувалось їх правом на предмети повсякденного вжитку, особистого споживання, підсобне домашнє господарство, житловий будинок, легковий автомобіль та інші. В умовах ринкових відносин поділ об'єктів права власності на основні та оборотні фонди втрачає своє правове значення. Більшого правового значення набуває поділ майна, яке може бути об'єктом власності, на рухоме і нерухоме майно, а також на результати інтелектуальної діяльності" [11].

Поняття «об'єкт права власності» було необхідним в умовах відсутності реальних, персоніфікованих власників. В той же час не можна було назвати чиеюсь власністю господарські об'єкти. В тих умовах просто необхідно було сформулювати

таке поняття як «об'єкт права власності». Йх, дійсно, визначали за виробничими та іншими економічними ознаками. Тому, що по іншому не могло і бути. Об'єкти права власності не мали і не могли мати законних суб'єктів права власності. Такий був час. Навіщо користатися цим поняттям в наші дні? Може по інерції, а може по причині відсутності реальної «власності» і «власників».

Якщо в роботі В.І. Семчик об'єкти права власності не розрізняються з об'єктами власності, то в Конституції України однозначно проголошується про природні явища як об'єкти права власності. Згідно статті 13 Конституції України: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону» [12]. Безумовно тому, що ніхто не задав винахідникам таких дивних формулювань не менш чудернацьке питання: «Якими правами вони обдарували природні явища?» Може тими, якими обділили справжній об'єкт права власності – суспільні відносини.

Ще більш безнадійною є спроба зрозуміти необхідність поняття «об'єкт права власності» через поняття «суб'єкт права власності». Суб'єктами права власності в Україні визнаються: народ України, громадяни, юридичні особи та держава. Кожному суб'єкту повинен відповідати певний об'єкт. Суб'єкту «народ України» відповідає такий об'єкт як загальнонародна власність, котрою розпоряджається від імені народу держава. Тоді який об'єкт відповідає такому суб'єкту як «держава»? Ще більш складне питання по об'єкту такого суб'єкта, як «юридична особа». Отже, реальна власність може бути тільки в реальних власників. «Власність» не існує без «власника». «Власник» існує як приватна особа, колектив або держава. В зв'язку з цим існує приватна, колективна і державна власність. Все інше від лукавого.

Таблиця розподілу власності Закарпаття за сферами діяльності (кількість суб'єктів господарювання за формами власності в %)

ФОРМА ВЛАСНОСТІ	Суб'єкти господарювання										ГУМАНІТАРНА СФЕРА		ПОЛІТИЧНА СФЕРА			Інформація відсутня					
	енергетика	промисловість	транспорт	авіація	будівництво	с/г	лісове г-во	охорона здоров'я	скалярно-турністичні заклади	фізкультура і спорт	туризм	сфера послуг	освіта	культура	релігійні орг-ї		державне управління	фінансові установи	політичні партії	громадські орг-ї	
Вільно державна власність	4,6	0,1	4,8	4,6	2,7	4,4	4,8	7,3	4,2	0,3	0,9	7,8	7,4	8,7	0,9	0,1	43,8	0,9	0,0	0,4	0,7
Колективна власність	18,8	1,4	7,8	0,3	0,1	3,3	1,3	0,3	10	0,2	1,1	7,5	7,2	26,9	9,8	8,1	28,4	0,3	0,8	9,1	1,3
Колективна власність	16,1	0,2	14,5	2,9	0,5	5,7	4,6	2,8	3,4	9,8	0,7	24,9	7,3	0,8	9,8	7,0	0,3	1,9	2,3	18,3	5,8
Приватна власність	22,2	0,1	13,7	2,3	0,1	8,2	24,8	1,3	8,7	0,3	0,1	30,7	9,7	8,4	0,3	0,0	3,0	0,2	0,0	0,8	5,9
Власність юридичних осіб і юридичних осіб держав	1,3	0,6	27,9	2,2	0,0	4,1	1,1	4,3	3,2	8,8	8,0	33,8	8,4	0,6	0,8	8,8	0,0	0,4	0,8	1,1	11,2

Суб'єктами права власності в Україні відповідно до Закону можуть бути також колишні радянські республіки, інші держави, їх юридичні особи, спільні підприємства, міжнародні організації, громадяни інших держав та особи без громадянства. А чому вони не можуть бути просто власниками? Якщо суб'єкт права власності та власник, це одне і теж, то навіщо ці два поняття? Якщо між суб'єктами права власності та власниками є різниця, то це бар'єр інвестиціям, побудований власними зусиллями. Це можна проілюструвати на формах власності на Закарпатті (станом на 1 січня 2002 року).

Таблиця розподілу власності Закарпаття переконливо відповідає на питання: "Бар'єри міжнародним інвестиціям існують". Власність міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав складає тільки 1,1%. При цьому 33,0% їх інвестицій спрямовані в торгівлю, а 27,9% - в промисловість. Це значно перевищує інвестиції всіх інших "форм власності". Наскільки б ми жили багатше, якщо б 1,1% власності міжнародних організацій перетворився з допомогою більш досконалих законів про власність, наприклад, у 5,5%?

В законодавстві про власність існує багато зайвих термінів, що заплутують зміст поняття. Але деякі дуже важливі поняття для системи суспільного управління власністю відсутні. Наприклад, стаття І Закону України "Про власність" говорить: "Національне багатство України: земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, основні засоби виробництва у промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, житловий фонд, будівлі та споруди, фінансові ресурси, наукові досягнення, створена завдяки зусиллям народу України частка в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, національні, культурні та історичні цінності, в тому числі й ті, що знаходяться за її межами, є власністю народу України".

Пункт 4 статті 2 того ж Закону стверджує: «Власність в Україні виступає в таких формах: приватна, колективна, державна». Просте з'єднання цих двох статей Закону "Про

власність" породжує страшну химеру: "Національне багатство України: земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси ... виступає в таких формах: приватна, колективна, державна". Національне багатство не може існувати ні в приватній, ні колективній формі, воно може тільки приналежувати в приватній або колективній формі. Отже для ефективного законодавства необхідне таке поняття як "присвоєння власності".

Невеликий, але точно сформований апарат понять позбавить суспільство від безлічі непорозумінь. Його створенням повинні займатися вчені у галузі фундаментальної науки в співстворстві з керівниками-практиками. Наша спроба визначити ключові поняття в першому наближенні отримала наступний вигляд:

1. «Власність» не існує без «власника»;
2. «Власник» існує як приватна особа, колектив, держава. В зв'язку з цим існує приватна, колективна і державна власність.
3. «Власнику» має право на присвоєння існуючої його власності і створення змішаної власності.
4. «Присвоєння власності» існує в формі приватного, колективного, суспільного присвоєння.
5. «Право власності» - засіб узгодження відношень між власниками та іншими суб'єктами господарської чи інтелектуальної діяльності.
6. «Власність» зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.
7. «Відчуження власності» допускається тільки в цілях загального блага на підставі закону з обрахуванням інтересів всіх зацікавлених осіб і суспільства.

Найбільше складне поняття - "присвоєння власності" або коротко "привласнення". Яка частина знань, навичок і цинросердечних сил задіяна власником в процесі присвоєння майна або інтелектуальних продуктів? Ці процеси в повному обсязі не можуть контролюватися навіть самим досконалим законодавством. Нерідко в процесі присвоєння бере участь не тільки сам власник, але і традиції всіх попередніх поколінь, і

практично завжди "прафеномен" Макса Вебера, в рамках якого живуть цілі геополітичні утворення. Для того, щоб уникнути ганьби, правознавці зобов'язані рахуватися з цими чинниками раніше, ніж спробують перенести формалізовані правила гри на систему живих відношень.

Наскільки ми готові до присвоєння в рамках "прогресуючої раціональності", де свобода завжди розуміється як "свобода заради чогось", а не "свобода від чогось". Наскільки ми вже здатні привласнювати в рамках західного прафеноменів або наскільки ми сповзаємо в бік азійського способу виробництва. Політика зобов'язана впливати з реальної оцінки дійсності. Крім західного і східного прафеноменів існують два інших: романтичний (східнослов'янський) і прагматичний (центральноєвропейський) [13]. Романтичний прафеномен вибудовується на "свободі як меті", а прагматичний на "свободі як внутрішньої несуперечності".

Останній варіант, безумовно, більш інших влаштує Україну. Але в даній версії він більше нагадує ідеологічний, чим прагматичний прафеномен. В такому виді він нездійсненний без централізованих управлінських зусиль. За думкою автора ідеї прогресуючої західної раціональності Макса Вебера, вимовленої в 1913 році: «Сучасна раціоналізована форма державного підприємництва дозволила в ряді областей досягти таких результатів, які виявилися би, безумовно, немислимыми навіть в наближеній формі для якихось інших взаємних дій суспільства» [14].

Керівникам, здійснюючим майнову політику або політику в сфері захисту інтелектуальної власності, необхідно відмовитися від розхожого уявлення про присвоєння як доходи [15]. Денотати категорії "присвоєння", також як і категорії "власність", набагато ширше їх економічних двійників. З точки зору економістів: "Споживання національного багатства, здійснюване задля задоволення потреб і інтересів суб'єктів суспільства (громадян і різних суспільних інститутів), реалізується шляхом його присвоєння. Присвоєння в своєму історичному розвитку проходить різні форми, здобуваючи найбільше розвитку - форму власності. Процес цього розвитку закріплюється в системі юридичних норм, які в теперішній час

розглядають право власності в триєдності володіння, розпорядження і користування» [16].

Присвоєння - форма створення гарантій безпечного споживання. Політика в рамках економічного присвоєння не просувається далі користування, розпорядження і володіння, розрізняючи тільки право користування і реальне користування, право розпорядження і реальне розпорядження. Розбіжність права з реальним доступом до розпорядження і користування, за думкою економістів - тіньова складова ринку. Вони ігнорують можливість наступного етапу споживання. Невдачі на рівні присвоєння виводять діючого суб'єкта на політику підпорядкування, раніше за все тіньовий складовою цього ринку.

Але там де не можливе підпорядкування, завжди можливий вплив, або допомога. Якщо вплив або допомога недостатньо забезпечені інформацією - це більше буде нагадувати нанолегливе бажання підпорядкування. Тому без інформаційного забезпечення політика в сфері ефективного привласнення власності швидко зайде в безвихідь. "Допомога" в формі адміністративного контролю швидко перетворює учасників цього процесу в співучасників, а нерідко і в співзлочинців, здійснюючих злочинні дії під назвою "змова".

Схема №1

СПОГЛЯДАННЯ
ФАНТАЗІЯ
РЕКОНСТРУКЦІЯ СИТУАЦІЇ
СУСПІЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
ДОПОМОГА ЯК СПІВАВТОРСТВО
ДОПОМОГА ЯК СПІВУЧАСТЬ

ВПЛИВ
ПІДПОРЯДКУВАННЯ
ПРИСВОЄННЯ
ПОГЛИНАННЯ

Шлях до реальної політики ефективного присвоєння власності лежить через співавторство приватних та колективних

власників, місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади. Шлях цей лежить через етапи гідні homo sapiens: споглядання, фантазії, реконструкції реальності, соціально-економічних трансформацій і знову допомоги, але вже на більш досконалому, інноваційному рівні. На схемі ці процеси виглядають як альтернативні, але практично це виглядає більш чим прозаїчно.

Для реалізації програми співавторства в політиці ефективного присвоєння власності лежить створення максимально доступних для власників баз даних про майно регіону, максимально широке поширення інформації про стан справ, спільна робота по проектуванню і прогнозуванню. Закарпаття зробило в цьому напрямку декілька упевнених кроків:

- створена база даних "Майно Закарпаття";
- створений Регіональний фонд кредитно-інвестиційних гарантій та визначення переліку ліквідного майна в області;
- впроваджуються процедури банкрутства проти розпорядників нерухомого майна, яке простоє, на території області;
- розроблена і прийнята Програма ефективного використання майна спільної територіальних громад сіл, селищ, міст Закарпатської області на 2103-2006 роки.

Початок зроблено. Технологія досягнення співавторства всіх гілок влади в питаннях власності та її ефективного присвоєння передбачає створення інформаційно-насиченої системи керування майном і інтелектуальним потенціалом регіону, адекватної реконструкції ситуації, створення умов для постійної інноваційної взаємодопомоги. Реалізація технології зобов'язана проходити за підтримкою учених з галузі фундаментальних наук.

1. Семчик В.І. Право власності за Конституцією України. - К., Ін Юре, 1997, С.5.
2. Луков В.А. Социальное проектирование. - М., 1997, С.13.

3. Бандурин В. В., Кузнецов В. Ю. Управление федеральной собственностью в условиях переходной экономики. - М., "Наука и экономика", 1999, С.7.
4. Радаев В.В. Экономическая социология. Курс лекций: Учеб. Пособие. - М., Аспект Пресс, 1997, С.36.
5. Конституции буржуазных стран. - М., ВЮЗИ, 1977.
6. Конституція України // Закони України. - К, 1997, Т.10.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. - М., «Медиум», 1995, С. 323.
8. De Alessi L. The economics of property rights: a review of evidence. - "Research in Law and Economics"; 1980, v. 2.
9. Honore A. M. Ownership. -- In: Oxford essays in jurisprudence. - Ed. by Guest A. W., Oxford, 1961. P.112-128.
10. Becker L. S. Property rights: philosophical foundations. -- Cambridge, 1977, P.21.
11. Семчик В.І. Право власності за Конституцією України. К., Ін Юре, 1997, С.15.
12. Конституція України // Закони України. - К, 1997, Т.10.
13. Нелли А.В. Z-фактор и возможность профилактики межэтнических конфликтов // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення. - Ужгород, 2001, С.69-72.
14. Вебер М. Смысл «свободы от оценки» в социологической и экономической науке // Избранные произведения: /Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко/ - М., Прогресс, 1990, С.599.
15. Honore A. M. Ownership. -- In: Oxford essays in jurisprudence. - Ed. by Guest A. W., Oxford, 1961. Той же.
16. Бандурин В.В., Кузнецов В.Ю. Управление федеральной собственностью в условиях переходной экономики. - М.: Наука и экономика, 1999. - С.9.